

לתיעודה של השירה העממית של יהודי בוכארה – ממצאים ראשוניים

ילנה רייכר (טמין)

המוזיקה הקולית המסורתית של יהודי בוכארה, המייצגת פלח מהותי מתרבותם המוזיקלית, כמעט שלא נחקרה עד היום.¹ עד כה לא נערך גם איסוף שיטתי של הקלטות וטרנסקריפציות (רישום בתווים) של שירי האירוע המשפחתיים ושל שירי הטקסים היהודיים. לפיכך לא עמדה לרשותנו תשתית מידע שתאפשר לחקור את המוזיקה של קהילת יהודי בוכארה מן הבחינה התרבותית, כפי שהיא משקפת את חיי היום־יום ואת המסורת הרוחנית של הקהילה.

אך עם זאת, כיום אפשר להקים תשתית כזו בישראל, מכיוון שכתוצאה מן העלייה לארץ קם כאן אחד המרכזים הגדולים של תרבות יהודי בוכארה. המוזיקה המסורתית מתחיה כעת ומהווה חלק בלתי נפרד מחגיגות העדה, מן האירועים המשפחתיים של בניה ומטקסיה הדתיים. המוזיקה של יהודי בוכארה נשמעת כיום במופעים מוזיקליים ובמחזות המועלים על ידי קבוצות תאטרון ולהקות חובבים.

כך למשל פועל מזה שנים אחדות בתל־אביב תאטרון דרמטי־מוזיקלי של יהודי בוכארה, הקרוי על שמם של האמנים הלאומיים מ' טולמסוב וג' מולוקנדוב. התאטרון מפיק דרך קבע מחזות מוזיקליים ודרמטיים בשפה הבוכארית.² תאטרון דרמטי־מוזיקלי אחר של יהודי בוכארה הוקם ברמלה בשנת 1999, בניהולו האמנותי של האמן הלאומי של אוזבכיסטאן, ששון בנימינוב.

המוזיקה המסורתית הבוכארית מושמעת גם בשידורי הרדיו בשפה הבוכארית,³ והופעות של מוזיקאים אמריקאיים בני העדה משכו בארץ קהל רב.⁴ בישראל חיים כמה מוזיקאים ורקדנים ידועי שם כמו ששון בנימינוב, משפחת אקילוב, שלמה טחלוב, אבו נמטייב ואחרים, אשר חלקם ממשיכים כאן בחיי היצירה. חשוב להזכיר גם את מועדוני הנשים, הפועלים במקומות שונים בארץ (רמלה, לוד, תל־אביב, בת־ים, חולון וקרית־גת). בין חברות המועדונים הללו אפשר למצוא לא פעם מוזיקאיות מוכשרות, בעלות רפרטואר נרחב וניסיון עשיר בהופעות בחגיגות העממיות. בין המועדונים הללו אפשר לציין את מועדון הנשים "גיל הזהב" במתנ"ס

* תרגם מאנגלית ניב פרקש.

1 לסקירה ראשונית בנושא ראו: גרזון־קיווי; רייכר; וראו אידלסון.

2 השפה הבוכארית היא דיאלקט תגיכ־יהודי.

3 תוכנית כזו משודרת מדי יום בשעה 15:00 ברדיו רק"ע ("רשת קליטת עלייה").

4 להקה פופולרית של מוזיקאים יהודים־בוכארים מארצות הברית הגיעה להופעה בישראל בחודשים פברואר-מרץ 2000.

"תקוותנו" ברמלה – להקת המועדון עורכת, דרך קבע, הופעות המשלבות מוזיקה בוכארית מסורתית עם מוזיקה ישראלית.

כל אלה מעידים שהמסורת המוזיקלית של יהודי בוכארה חיה ופעילה כיום כחלק מחיי העדה. בה בעת יש להכיר בעובדה שנושאי הלפיד של המסורת המוזיקלית של יהדות בוכארה הם בעיקר נציגי הדור הישן של העולים – אנשים שאינם נעשים צעירים יותר. לפיכך מרחף איום ממשי מעל התרבות המוזיקלית של יהודי בוכארה, שעלולה להיטמע בזו הישראלית. המוזיקה הבוכארית המסורתית, אם לא תיחקר ותתועד באמצעות רישום מנגינותיה בתווים, תיעלם בהדרגה יחד עם נציגיה.

המפעל הקרוי "התרבות המוזיקלית של יהודי בוכארה" מבקש לתעד ולחקור סוגות שונות של קומפוזיציות קוליות בתרבות המוזיקלית של העדה. חלק זה של המפעל מתמקד בשירים המבוצעים במסגרת החגיגות המשפחתיות (להלן: שירי האירוע המשפחתיים). אלה משקפים היבטים שונים של המהות הרוחנית של תרבות העדה, ומבטאים קשר עמוק בין חיי היום-יום של העדה ליהדות.

החומר המוזיקלי, בביצועם של מוזיקאים עולים מאוזובכיסטאן ותגיכיסטאן,⁵ הוקלט בישראל. רוב המרואיינים הם צאצאי העיר בוכארה שבאוזובכיסטאן, אם כי חלקם עברו בשלב מסוים בחייהם לתגיכיסטאן. אין להם כל השכלה מוזיקלית אקדמית או נסיון במה אמיתי, אך כולם שרו בשמחות משפחתיות ולכולם רפרטואר גדול של שירים. יש ביניהם גם מבצעות "סוֹזַנְדָה" (Sozanda) – הריקוד האמנותי המוזיקלי הנשי.⁶ רוב המרואיינים באים ממשפחות יהודיות-בוכאריות שהצמיחו מוזיקאים ידועים.⁷

מרבית הדוגמאות המוקלטות מייצגות את הרפרטואר הנשי, אף כי חלקן מתעדות זמרים. בין השירים המוקלטים אפשר למצוא גם גירסאות שונות לאותן מנגינות, פעם בביצוע נשי ופעם בביצוע גברי.

השירים מבוצעים בדרך כלל בשפה הבוכארית, ולדברי הזמרים – לרוב גם בסביבה בוכארית-יהודית. עם זאת, חלקם מבוצעים לעתים גם על ידי מוסלמים – תוצאת הקשרים החברתיים והתרבותיים הענפים בין קהילת יהודי בוכארה לשכניהם האוזובכים והתגיכים. לענייננו חשוב להביא בחשבון שיהודי בוכארה מבצעים את השירים בשפת אימם, וכן שהם העלו את רפרטואר השירים שלהם איתם מבוכארה לישראל. חשוב לבחון גם את הקשרים של הרפרטואר הזה למסורת היהודית, לאירועים המשפחתיים ולחגיגות העממיות. ולבסוף,

5 מזל מירקוב, מרדכי טחלוב, ליזה ציון, תמרה ישראל, נינה בקייב, עדינה אליעזרוב, יששכר מקסומוב, מועדון הנשים "גיל הזהב" של מתנ"ס "תקוותנו" (רמלה), והרכב הנשים של מתנ"ס "רמת אשכול" (לוד).

6 מידע על מבצעות הסונדה הבוכאריות אפשר למצוא במקורות הבאים: נורג'אנוב; טגי'קובה; לויין.

7 מזל מירקוב ומרדכי טחלוב הם נצר למשפחת טחלוב (פרופסור שלמה טחלוב מלמד ומנגן בכלי נגינה עממיים); טופאהון טחלוב היא סונדה פופולרית (סונדה היא גם סוגה וגם מבצע או מבצעת). תמרה ישראל היא זמרת ממשפחת מולוקנדוב – משפחה ידועה במבצעי השאשמאקום והמוזיקה הבוכארית היהודית המסורתית. (שאשמאקום הוא מחזור בן שישה "מקומים" (maqom). כל "מקום" מהווה סוויטה קולית-כלית רבי-חלקית). הסונדה נינה בקייב היא בתה של הסונדה הידועה נושפוטי. עדינה אליעזרוב באה ממשפחה של מוזיקאים ישראליים מוונתיקי העדה הבוכארית בארץ.

גב' תמרה ישראל

גב' מזל מירקוב

חשובה גם זהות המבצעים – מסורותיהם המשפחתיות, שורשי ניסיונם המוזיקלי והרפרטואר שלהם, ממי הם שמעו את המנגינה ומתי הם שמעו אותה לראשונה. כל הגורמים הללו הם בעלי משמעות.

לצד השירים המושרים בשפה הבוכארית הוקלטו גם כמה דוגמאות לתכנים דתיים בעברית. שירים אלה קשורים בטקסים יהודיים של מחזור החיים כמו ברית המילה או הביקור בבית הכנסת במהלך חגיגת הנישואין.

ברשימה זו נעשה שימוש גם בהקלטות שנעשו במסגרת סמינר שהתקיים בתחילת ספטמבר 1974 שעסק במוזיקה של יהודי בוכארה. הסמינר התקיים בשכונת הבוכארים בירושלים, שיהודים מבוכארה התגוררו בה החל משנות השישים של המאה הי"ט. ההקלטות מן הסמינר שמורות באוסף הפונותיקה של בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים.

סקירה כללית של שירי האירוע המשפחתיים של יהודי בוכארה

בספרות העוסקת במסורת ובאורחות החיים של יהודי בוכארה⁸ מתוארים אירועי החיים הבסיסיים הבאים: 1 – חתונות; 2 – הולדת בן או בת ושלבי התפתחותם עד לבגרות (מחזור הילדות); 3 – מות בן משפחה (מחזור הלוויה והאבלות). כל האירועים הללו מצוינים על ידי המשפחה, בהשתתפות מוזמנים רבים.

החתונה

ברוב המקרים נמשכים טקסי הנישואין כמה ימים,⁹ וכל יום מוקדש לאחד מהם. בין הטקסים הללו נזכיר את הטקסים הבאים: 1 – ניקוי גבותיה של הכלה ("קושצ'ינאן") וצביעת כפות ידיה ("חינבאנדון"); 2 – חגיגת הנישואין בבית הכלה; 3 – ה"חופו" (חופה), בבית הכלה; 4 – טקס הנישואין בבית החתן; 5 – מנהג "שבת חתן": הנשים מבקרות את הכלה למחרת החתונה; 6 – "דומודארון" – קבלת פנים לזוג הטרי בבית הורי הכלה.

הרפרטואר המוזיקלי של הטקסים האמורים מורכב מהקבוצות הבאות: א – שירי אהבה; ב – שירים קומיים; ג – שירי כבוד; ד – שירים דתיים.

חלק חשוב מאוצר שירי החתונה הוא שירי האהבה, המבוצעים בכל אחד משלבי החתונה. שירי האהבה מבטאים הערצה ליופיה של הכלה, ערגה, שמחה ועליצות. יש שני סוגים עיקריים של שירי אהבה: א – שירים מלאי חיים, במקצבי ריקוד המודגשים בליווי כלי הקשה;¹⁰ ב – מחזורי שירים הכוללים כמה פרקים¹¹ ומבוצעים על ידי סוזנדה.

הקבוצה המרכזית של שירי החתונה כוללת את השירים הקומיים, המתאפיינים בשנינות והומור טיפוסיים ליהודי בוכארה. שירים אלה נותנים ביטוי גם ליחסים בתוך המשפחות הרב-דוריות של יהודי בוכארה, המורכבות מכמה משפחות קרובות של אבות, אמהות, ילדים ונכדים. קבוצה זו מיוצגת בדואטים קומיים ושירים הומוריסטיים על כלות, חותנות ובני משפחה אחרים. השירים מתאפיינים בקצב עליו, במקצבי ריקוד, ובחלוקה פשוטה לבתים.¹²

חלק מסורתי בחתונה הוא ביצוע של שירי "כבוד", המדברים בשבחי הכלה והחתן, הוריהם וביתם. שירים אלה מגוונים במאפייניהם, וכוללים מנגינות ריקוד מלאות חיים, מנגינות איטיות וטקסיות, וקומפוזיציות גדולות ומרובות חלקים.¹³

טקס הנישואין מלווה במוזיקה הקשורה במסורת היהודית. במהלך שבוע החתונה מבוצעים שירי שבת בעברית ("שירות"), ושירים בעברית מושרים גם במסגרת טקס ה"חופו". הדוגמאות המוקלטות לשירי נישואין דתיים נחלקות לשני סוגים: א – מנגינות לטקסטים בעברית, הקשורות לזמור הליטורגי האירופי;¹⁴ ב – מנגינות לטקסטים דתיים, המשקפות חלק מן המאפיינים המבניים והמקצביים של המוזיקה העממית המסורתית.¹⁵

9 למידע כללי על חתונות בוכארות בימינו ראו דצייב, עמ' 28-37.

10 השירים "אלו דוהטאר" ("ילדה") ו"אינדיל בובין" ("הבט בלב"), הם בביצועה של מזל מירקוב; "אז מאן צ'ארו ראנצ'ידאי" ("למה עזבת אותי"), מושרים בביצועו של הרכב הנשים של מתנס "רמת אשכול", לוד; "יור יור" (הקריאה האופיינית בפתיחתם של שירי אהבה), ו"חינבאנדון" ("טקס החינה"), בביצועה של עדינה אליעזרוב.

11 מחזורי השירים "זאנג בוזי" ("ריקוד בפעמונים") ו"קושצ'ינאן" (טקס ניקוי פניה של הכלה) מבוצעים על ידי נינה בקייב.

12 השיר "בובו" ("סבא"), מבוצע על ידי ליוזה ציון ותמרה ישראל; "מודארשו" ("חותנת") ו"קלינצה" ("כלה") מבוצעים על ידי ליוזה ציון.

13 "הוש און זאמן" ("זמנים טובים") מושר על ידי מזל מירקוב; "דוסטי" ("רעות") מושר על ידי תמרה ישראל.

14 "יום ליום", בביצועה של עדינה אליעזרוב.

15 "הנה מה טוב", בביצועה של עדינה אליעזרוב.

מחזור הילדות

אירועי המשפחה הקשורים במחזור הילדות מגוונים אף הם, ונחלקים לשני שלבים עיקריים. הראשון קשור בלידת הילד, וכולל שני אירועים משפחתיים חשובים: א – טקס ברית המילה; ב – המנהג "גאהוראבאנדון" – נתינת הרך הנולד בעריסה מיוחדת הקרויה "גאהוורה". לאחר המילה, שנעשתה בבית הכנסת, נפתחות החגיגות בבית סבו של התינוק מצד אביו. אלה הן סעודות חגיגות בליווי שירה וריקודים, הנמשכות בדרך כלל שעות ארוכות. הרפרטואר הדתי של חגיגת ברית המילה מושר בעברית, והוא כולל מנגינות ליטורגיות מונופוניות בלא ליווי כלי,¹⁶ ווריאנטים של אותן מנגינות, המבוצעים לצלילי כלי הקשה עממיים.¹⁷

טקס ה"גאהוראבאנדון" אומץ מן המוסלמים; משתתפות בו נשים בלבד, אם כי מותרת גם נוכחותם של מוזיקאים גברים. הכנסת הרך הנולד לגאהוורה מלוּוּיית במוזיקה, ואחריה מתחילים השירה והריקודים. רפרטואר השירים של המנהג עשוי להיות קשור ישירות לאירוע החגיגי (מחזור השירים "גאהוראבאנדון",¹⁸ ברכות לילד, שירי ערש), אך יכול לכלול גם שירים חגיגיים מסוגות אחרות.

חגיגת בר מצווה בקרב העדה הבוכארית (נער בר המצווה, משה כהן מלהיוף, יושב במרכז בין הוריו) ירושלים, 1928. ארכיון הצילומים של בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, ירושלים

16 "לכבוד חמדת", בביצועו של יששכר מקסומוב.

17 "לכבוד חמדת" ו"ברוכים אתם", בביצועה של עדינה אליעזרוב.

18 מחזור השירים "גאהוראבאנדון" מושר על ידי נינה בקייב.

שירים הקשורים בלידת התינוק ובילדותו המוקדמת הם שירי ערש ("אללה"). שירי הערש אינם משויכים בדרך כלל למנהג מסוים כלשהו, אך הם עשויים להיות מושרים במהלך חגיגת ה"גאהוראבאנדון" כמו גם במהלך ברית המילה. שירים אלה נחלקים לשני סוגים: א – שירים בעלי חלוקה פשוטה לבתים;¹⁹ ב – מונולוגים קוליים בפיתוח נרחב.²⁰ השלב השני של "מחזור הילדות" קשור בטקס בר המצווה ("תפילינבאנדון"). הרפרטואר של חגיגת בר המצווה כולל אף הוא שירים העוסקים בלידת הילד. תוכני השירים מוסריים ודידקטיים ברובם, ומשלבים פנייה של ההורים לילד ואיחולי הצלחה בחייו. בדרך כלל מורכבים השירים ממונולוג קולי בפיתוח ארוך.²¹

מחזור הלוויה והאבלות

האירועים הקשורים במותו של אחד מבני המשפחה נחלקים לשתי קבוצות: א – טקס הפרידה מן המנוח וקבורתו; ב – ימי השבעה ("יושובו").

בשני האירועים מבוצעים שירים המוקדשים לזכר המנוח, הנחלקים לשתי קבוצות. שירי הקבוצה הראשונה מתייחסים לזמנתו של המנוח – אב או אם בדרך כלל. הם מבוססים על מגנינות ערבות, בחזרות מרובות של משפטים מלוודיים במנעד מצומצם. לעתים תכופות מסתיימים השירים בדקלום של פסוקי אבלות.²²

קבוצה נוספת של שירים אינה קשורה ישירות באירוע, אלא עוסקת בנפש האדם, בסבל ובאמונה בצדק ובטוב. שירי קבוצה זו לקוחים מסגנונות מוזיקליים רבים ושונים – בשים לב לנסיבות האבלות – ומושרים במגנינות עצובות, המבטאות מלנכוליה של בדידות או אבל, או שהם מספרים סיפורים תנ"כיים.²³

דוגמאות מוזיקליות

מובאות כאן טרנסקריפציות נבחרות של הקלטות השירים הקשורים במחזור הילדות.²⁴ דוגמאות 1-3 הוקלטו בשנת 1996, ברמלה; הקלטת האודיו של דוגמה 4 נעשתה בסמינר שהתקיים בירושלים ועסק במוזיקה של יהדות בוכארה.²⁵

19 "אללה" ("שיר ערש") מבוצע על ידי מזל מירקוב.

20 "אללה" ("שיר ערש") מבוצע על ידי עדינה אליעזרוב.

21 השירים "פארזאנד" (הבן) ו"פארזאנדי עזיזום" (הבן יקיר ליי) מבוצעים על ידי ליוזה ציון; "נאסיאהט" ("תוכחה") על ידי מזל מירקוב.

22 "מודאראם" ("אמני") ו"מודארג'ונאם" (אמי היקרה) מבוצעים על ידי מזל מירקוב.

23 "יוסופי ג'וני פאדאר" ("יוסף הוא ליבו של אבי") מבוצע על ידי מזל מירקוב.

24 הטרנסקריפציות מובאות בספרי *Traditional Songs of Bukharan Jews* (בדפוס; המרכז לחקר המוסיקה היהודית באוניברסיטה העברית). מילות השירים נערכו ותורגמו בידי ד"ר חנה טולמס מן האוניברסיטה העברית, המכון ללימודי אסיה ואפריקה.

25 אוסף הפונותיקה של בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, ירושלים, Yc-780.

דוגמה 1: "פארזאנד" ("בני") – ליוזה ציון. שיר זה מבוצע בחגיגות בריהמצוה. מדיטציה לירית איטית.

Na - mag dar kom ho shi - rin sa

rash sha - du sha - kar gar - dat. Pa - dar az

shav ki dil dar ku - da - ki das - ti

pi - sar gi - rad. Bo u - me - di ki

dar pi - ri pi - sar das - ti pa - dar gi - rad. Bo

דוגמה 2: "פאצ'ה פאצ'ה בר ג'ונאם" ("ילדילד בתוך לבי") – מזל מירקוב. שיר זה מושר במהלך טקס ה"גאהווראבאנדון", אך יכול להתבצע בכל האירועים המשפחתיים הקשורים במחזור הילדות. שיר בסגנון ריקודי.

Ba - cha ba - cha bar cho - na - meh tu - ra ba - cha bar -

cho - na - meh. Of - ta - bi nu - ri khan - do - neh

sho - rin ba - cha bar cho - na - meh.

דוגמה 3: "אללה" ("שיר ערש") – מזל מירקוב. מנגינה רבת הבעה המותווית בחיות.

Al - la guy - am, al - la - yo, shi - rin cho - nam al - la
 yo - Ka - lon sha - vi mu - lo sha - vi do - no sha
 vi al - la - yo - .

דוגמה 4: "אללה" ("שיר ערש") – עדינה אליעזרוב. מונולוג קולי איטי ונרחב.

A
 Al - la - io, voi, al - la - io, o - ro - mi
 cho - nam al - la - io. Al - la - io, voi. al - la
 io, sab - ri ra - vo - nam, al - la - io. Al - la guy -
 am - rahma biy - od ko - dir hu - do rah - mash biy
 od. Al - la, guy - am, al - la - yo, o - ro - mi
 cho - nam, alla - yo. Ko - dir hu - do
 rah - mash biy - o - od, al - la - yo. Al - la -
 etc.
 yo, yor, al - la - yo, shi - rin za - bo - nam, al - la - yo.

קיצורים ביבליוגרפיים

- Manasheh Abramov, *Bukharskie evrei v Samarkande* [Bukharan Jews in Samarkand], Samarkand 1993 אברמוב
- Abraham Zevi Idelsohn, *Thesaurus of Hebrew Oriental Melodies*, 3, Berlin-Jerusalem-Vienna 1922 אידלסון
- Zalman Amitin-Shapiro, "Verovaniya i obriadi sredneaziatskih evreev, sviazannie s materinstvom i rannim detstvom" [Believes and Customs of Central Asian Jews Connected with Maternity and Early Childhood], *Sovetskaya Etnografiya* 3-4 (1933), pp. 135-166 אמיתין-שפירא, אמונות וטקסים
- , *Jenshina i obriadi u tuzemnih (buharskih) evreev* [Woman and Customs at Bukharan Jews], Tashkent 1925 אמיתין-שפירא, אשה וטקסים
- Edith Gerson-Kiwi, *Migrations and Mutations of the Music in East and West*, Tel-Aviv 1980, pp. 211-212 גרזון-קיווי
- Uriy Datchaev, *O bukharskih evreyah* [On Bukharan Jews], Dushanbe 1993 דצייב
- Zoya Tajikova, "O muzikalnom iskusstve buharskih jenshin-sozanda" [On Sozanda Musical Art of Bukharan Women], *Tradizii muzikalnih kultur narodov Blijnego, Srednego Bostoka i sovremennost*, Moskva 1987, pp. 74-82 טג'יקובה
- Theodore Levin, *The Hundred Thousand Fools of God*, Indiana University Press 1996 לזין
- Baruch Moshavi, *Customs and Folklore of Nineteenth Century Bukharan Jews in Central Asia: Birth, Engagement, Marriage, Mourning, and others*, diss., Yeshiva University, 1974 מושבי
- Nizam Nurjanov, "Tradizii sozanda v muzikalno-tanzevalnoi kulture tajikov na rubeje 19-20 vekov" [The Sozanda Traditions in the Music and Dance Culture of Tajiks at the End of the 19th and beginning of the 20th centuries], *Muzika narodov Azii i Afriki* 3 (1980), pp. 111-157 נורג'אנוב
- ג'ורא פוויילוב, יהדות בוכרה – גדוליה ומנהגיה, ירושלים תשנ"ה. פוויילוב
- Elena Reikher, "Pesennyi folklor buharskih evreev" [Song Folklore of Bukharan Jews], *Zentralnaya Azia i Kavkaz* 1, 2 (1999), pp. 193-197 רייכר

גב' נינה בקייב